

УДК 159.955

Н. І. Навоєва, директор
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
Первомайський інститут

АНАЛІЗ ПОГЛЯДІВ НА СУТНІСТЬ ПРОЦЕСУ МИСЛЕННЯ ЯК ВИЩОЇ ПСИХІЧНОЇ ФУНКЦІЇ ЛЮДИНИ

В даній статті автор показує, як впродовж XIX—XX ст., по мірі розвитку психології як науки, процес мислення як психологічна категорія зазнавав постійних змін. На протязі XX ст. в теорію мислення поступово вводяться поняття аналізу, синтезу, абстракції, узагальнення, що дало можливість розглядати мислення як безперервний процес. Внутрішнє мислення і зовнішні дії є системним утворенням. Можливість здійснення в процесі мислення інформаційного обміну і наявність зворотного зв'язку стають передумовою формування інформаційного системного мислення.

Ключові слова: мислення, мовлення, інформаційний обмін, інформаційне системне мислення.

Постановка суспільної проблеми. Прагнення пізнати, що таке мислення і яка його роль в житті людини, з'явилося значно раніше, ніж психологія сформувалась в самостійну науку. Мислення і сьогодні залишається предметом вивчення різноманітних наук, галузей та дисциплін: метафізики, гносеології і логіки, педагогіки, лінгвістики, філософії, фізіології, нейрофізіології, когнітивної психології, кібернетики.

Психологія мислення завжди виходить з тієї чи іншої філософської, логічної, методологічної концепції. При розгляді процесів мислення дуже важливою проблематикою є співвідношення формально-логічних та теоретико-пізнавальних аспектів вивчення мислення, що знайшло своє найповніше вираження в діалектичній логіці.

Дослідження різних аспектів взаємозв'язку логічного і психічного отримали свій розвиток в роботах Л. Л. Гурової [5], В. В. Давидова [6], М. С. Еріцяна [8], Н. Н. Поддякова [14], Я. А. Пономарева [15].

Співвідношення логіки і психологічних особливостей мислення найбільш систематично розкрито в дослідженнях Ж. Піаже. Він зробив вдалу спробу виразити в логіко-математичних формулах думки, які доступні дітям на різних стадіях їх розумового розвитку. Ж. Піаже не розглядав мислення як живий процес, який опосередковує всі взаємозв'язки між різними стадіями розумового розвитку та між відповідними операціями, що характеризують вказані стадії [13, 324].

С. Л. Рубінштейн [17] вважав, що мислення спочатку включене в безперервну взаємодію людини зі світом і тому виступає як безперервний живий процес в єдності його динамічного (процесуального) і особового аспектів.

Всі існуючі теорії мислення говорять про те, що мислення є вищою психічною функцією людини, яка безпосередньо пов'язана з діяльністю його мозку. Тому мислення людини представляє собою природний процес. Воно не існує поза суспільством та мовленням, поза накопиченими людством знаннями і виробленими ними способами розумової діяльності. Кожна окрема людина стає суб'єктом мислення, лише опанувавши мовлення, поняття, логіку, що

є продуктами розвитку суспільно-історичної практики. Навіть завдання, які вона ставить перед собою, породжуються суспільно-значущими умовами, в яких вона живе. Відповідно до цього мислення людини має суспільну природу. Якість мислення визначає якість життя людини, можливість його реалізації як індивідуально-неповторної особистості.

Мета дослідження — проаналізувати сучасні наукові підходи до визначення сутності мислення як вищої психічної функції людини.

Сутність та виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз і класифікація окремих психологічних проблем в той або інший період історичного розвитку науки означає рівень їх осмислення в категоріях пізнання, їх місце в системі психологічного знання. Зміна поглядів на мислення залежить головним чином від системи наукових знань, що фіксуються на тому або іншому культурно-історичному періоді.

Історія психології свідчить про те, що основною умовою, яка визначає підхід до мислення, був і залишається процес диференціації наук, який розпочався ще в античності.

Для багатьох античних мислителів психологія була природним продовженням фізики. Діоген підкреслював спільність сенсорики, пам'яті і мислення. Платон вважав, що подібно до того, як кожному органу чуття відповідає певний об'єкт у зовнішньому світі, так і певні об'єкти відповідають мисленню. Аристотель визначив характер подальшого розгляду мислення. З одного боку, він розвинув поняття асоціації, що зустрічається вже у Платона, і визнав вплив асоціації на процес мислення. Але він недостатньо розрізняв психічне і логічне, що мало набагато більше значення для подальшого розвитку загальної теорії мислення.

Мислення завжди було специфічним пробним каменем, на якому перевірялися і реалізовувалися теоретичні підходи, концепції різних психологічних шкіл. Розглянемо основні трактування мислення, які співіснують у сучасній психологічній науці.

Вперше розумові процеси були описані за допомогою формальної логіки. Інтерпретація виділених в логіці законів мислення на довгий час затримала дослідження мислення як реально існуючого психологічного процесу зі своїми властивостями і динамікою. Впродовж майже всього XIX ст. наукові уявлення про мислення розвивалися під впливом формальної логіки і на основі суб'єктивно-емпіричної асоціативної психології. Основи асоціативної теорії були закладені Гоббсом, отримали розвиток в працях Гартлі і Прістлі, були внесені до суб'єктивно-емпіричної психології XIX ст. Г. Спенсером і А. Беном — в Англії; у Германії — І. Гербартом, Р. Еббінгаузом, С. Вундтом; у Франції — І. Тенон [20, 62].

Асоціативна психологія зводить процес мислення до наочно-образного відчуття і сприйняття — до «чистої чутливості», до простої асоціації суб'єктивних уявлень, до зовнішнього механічного зчеплення цих уявлень [18, 62]. Тобто мислення вважалося тільки образним, а його розвиток розглядався як процес накопичення асоціацій.

На нашу думку, це зводило складний інтелектуальний процес мислення до простої послідовності механічних елементарних операцій. Такий підхід не відображав специфіку розумового процесу як складну психологічну функцію, що не сприяло розвитку теорії мислення в межах конкретної наукової психології.

Спрощені асоціативні уявлення про мислення були знехтувані на початку XX ст. представниками вюрцбурзької школи (О. Кюльпе, Дж. Уатт, Д. Бюлер,

О. Зельц), які розглядали мислення як внутрішню дію (акт). На думку О. Кюльпе мислення характеризується цілісністю, активністю, спрямованістю, відсутністю зв'язків з наочними елементами [9].

У дослідженнях вюрцбурзької школи мислення вперше розглядається як процес розв'язування задачі. У задачі виділялися два основних компоненти: «детермінуюча тенденція» та «уявлення про мету». Під впливом цих компонентів створюється установка, вони надають мисленню цілеспрямованого, впорядкованого характеру.

В результаті досліджень залишилося незрозумілим, чи існує між мисленням і спостереженням певне співвідношення. Дослідники вюрцбурзької школи залишалися на ідеологічних позиціях, розглядаючи мислення у відриві від чуттєвого і практики, що в подальшому було спростовано представниками гештальтпсихології, радянської школи психологів, практичної психології, нейропсихології, когнітивної психології.

Представники гештальтпсихології (М. Вертгаймер, К. Коффка) займали різку позицію по відношенню до асоціативної психології. Мислення характеризується можливістю пристосування до нових умов без використання минулого, тобто шляхом винаходу нових засобів досягнення мети або знаходження нового принципу використання вже наявних засобів досягнення мети. М. Вертгаймер вказує на незалежність мислення від дії зовнішнього, на його індетермінірованість. К. Коффка намагається звести стосунки в процесі мислення до структурності наочного. Основне положення в його теорії мислення — це не операції між стосунками, а перетворення структури наочних ситуацій. Мислення розглядається «...как непосредственное усматривание искомого решения, выражающееся изменением структуры проблемной ситуации в сознании субъекта. В результате такого «переструктурирования» субъекту открываются с этой точки зрения новые, заключенные в исходной ситуации отношения и функциональные свойства» [20, 63]. Таким чином, К. Коффка на підставі принципу структури намагався звести мислення до наочного, що було спробою ігнорувати специфіку мислення: мислення також не зводимо до перетворення феноменальних структур, як і до асоціативних уявлень.

Висловлене гештальтпсихологією положення про мислення як про цілісний акт зіграло свою позитивну роль при вивченні процесу мислення і формуванні теорії. Негативним моментом було небажання гештальтпсихології бачити в побудові цього розумового акту нічого, окрім структурних законів цілісності, що не сприяло подальшому розвитку теорії мислення.

У. Джемс [7], американський філософ і психолог, один із засновників прагматизму і функціональної психології, в своїх роботах виділяє мислення сфери буденних асоціативних розумових процесів та характеризує мислення як заміщення цілого його частинами. Мисленню властива активність, воно має запас знань, завжди пов'язане з діяльністю і завжди пов'язано з особистісним інтересом. Для того щоб мислити, людина повинна уміти витягувати із даного конкретного факту ті властивості, які відповідають правильному виводу.

Великий внесок у розвиток теорії мислення зробили представники радянської школи психології [3; 10; 11; 12; 17]. В психологічному словнику мислення визначається «...как психический процесс отражения действительности, высшая форма творческой активности человека» [2, 324].

У роботах О. М. Леонтьєва [10] мислення визначається як процес віддзеркалення об'єктивної реальності, що становить вищий рівень людського пізнання.

Сама природа мислення як безперервна діяльність суб'єкта, що взаємодіє з об'єктивним світом, дає розуміння мислення — як процесу. Мислення як процес розглядається С.Л. Рубінштейном [17, 234] в єдності аналізу і синтезу: «Процесс мышления — это прежде всего анализирование и синтезирование того, что выделяется анализом; это затем абстракция и обобщение, являющиеся производными от них. Закономерности этих процессов в их взаимоотношениях друг с другом суть основные внутренние закономерности мышления».

Аналіз і синтез розглядаються С.Л. Рубінштейном як дві взаємопов'язані і взаємообумовлені сторони одного і того ж розумового процесу в їх діалектичній єдності. Крім того, «як аналіз здійснюється через синтез, синтез здійснюється через аналіз, що охоплює частини, елементи і їх взаємозв'язки» [20, 72].

Таким чином, розумовий процес розподіляється на окремі операції. Але первинними є не окремі операції, а розумовий процес, який розподіляється на окремі операції. Відповідно до того, як складаються певні операції — аналізу, синтезу, узагальнення, як вони централізуються і закріплюються в індивіда, у нього формується мислення як здатність, складається інтелект.

Розумовий процес завжди здійснюється по відношенню до певного наочного і виступає у вигляді сукупності окремих операцій. С.Л. Рубінштейн [17] вказує на те, що перейти від операцій до теорії мислення можна лише через розуміння операції як форми прояву процесу мислення. Лише при такому підході до операцій прослідковується їх психологічний аспект. При цьому потрібно чітко розуміти, що операції, залишаючись складовими частинами мислення, не породжують сам процес мислення. Саме процес мислення породжує операції, які потім включаються в процес. Розкрити процес мислення в його істотних закономірностях можливо лише шляхом аналізу розумової діяльності (вирішення завдань), відштовхуючись при цьому від того, що виступає емпірично на поверхні явищ.

Таким чином, психологічні дослідження мислення можливі і ефективні лише в межах вивчення мислення як психічного процесу. Вивчати мислення як процес — означає розкривати за допомогою аналізу, синтезу, узагальнення ті внутрішні закономірності, за допомогою яких відбувається перетворення даних, що не відображають «в чистому виді» істотних збіностей об'єкта [20, 77].

На наш погляд, достоїнство теорії С.Л. Рубінштейна в тому, що він не лише говорить про аналіз і синтез, абстракцію і узагальнення, він говорить про взаємини між цими окремими операціями в процесі мислення, демонструє таким чином елементи системного підходу.

Відомий радянський психолог Л. С. Виготський [4] зауважує: «Мышление принадлежит к числу самых трудных и мало разработанных психологических проблем. До самых последних десятилетий господствовало убеждение, что мышление представляет собой, в сущности, только комбинацию более сложного и высокого порядка ассоциационных процессов, т. е. простой связи словесных реакций» [4, 236]. Проте подальші ретельні експериментальні дослідження показали, що склад розумового акту невимірно складніший і вміщує багато таких моментів, які властиві йому одному і не дозволяють зводити його до простого і вільного перебігу образів. Л. С. Виготський [4] зв'язує мислення з глибинними основами людської психіки і розглядає його як механізм між потягами і поведінкою людини, а мовлення, як основу для реалізації людського мислення.

До найважливіших загальнотеоретичних проблем мислення належить співвідношення зовнішньої практичної діяльності і внутрішньої розумової діяльності людини. Мовна форма і закріплення результатів спочатку зовнішньо предметної пізнавальної діяльності створює умови, коли окремі ланки цієї діяльності виконуються вже в мовному, словесному плані. При цьому відбувається перехід від гучної мови до внутрішньої розумової словесної діяльності. Між думками і практичною дією полягають усе більш довгі ланцюги внутрішніх процесів уявного зіставлення, аналізу тощо. Поступово внутрішні пізнавальні процеси відокремлюються від зовнішньої пізнавальної діяльності. Особливості внутрішнього мислення полягають в тому, що воно протікає без прямого зіткнення з зовнішньою дійсністю. Процеси пізнання, які здійснюються безпосередньо в практиці, обмежені жорсткими рамками. Але втрата внутрішньою теоретичною діяльністю прямого і нерозривного контакту з матеріальними об'єктами призводить до того, що вона може відриватися від дійсності і створювати помилкові уяви про неї. Це породжує проблему істинності мислення, критерія адекватності його результатів об'єктивній реальності.

Таким чином, практика не лише служить критерієм, що дозволяє перевіряти адекватність результатів теоретичної думки об'єктивній реальності, але і є тією першоосновою, на підставі якої формуються правила і закони, яким підкоряється мислення людини [10, 79–89]. Саме така точка зору підтверджується С. Л. Рубінштейном [17] і Б. М. Тепловим [18, 39–62], які говорять про те, що будь-який розподіл мислення на практичне і теоретичне є неможливим, оскільки обидва ці види мислення у своїй основі пов'язані з практикою.

Сучасні психологічні дослідження показують, що внутрішня розумова діяльність «не тільки являється дериватом внешней, практической деятельности, но имеет принципиально то же строение, что и практическая деятельность» [20, 68].

Відкриття розумової діяльності у вигляді зовнішніх дій зруйнувало уявлення про мислення як тільки внутрішній процес, що має словесно-логічну природу. Це дало можливість передбачити спільне існування різних форм високорозвиненого мислення — зовнішнього і внутрішнього — тісно пов'язаних і перехідних один в одного.

А. Л. Лурія відзначає, що «существенные сдвиги в психологическом изучении процессов мышления были достигнуты с переходом к конкретному анализу основных средств мышления и основных динамических структур, выявляющихся при рассмотрении активного мышления как вероятностного процесса» [12, 309].

На підставі досліджень Л. С. Виготського та П. Я. Гальперіна вітчизняний вчений А. Л. Лурія [12] визначає основні етапи розвитку процесу мислення: «начинается он с этапа развернутых внешних действий (проб и ошибок), затем имеет место этап развернутой внешней речи, на котором осуществляется нужный поиск, завершается процесс сокращением, свертыванием внешнего поиска и переходом к своеобразному внутреннему процессу, когда субъект опирается уже на готовые, усвоенные им системы кодов (языковые и логические — в дискурсивном вербальном мышлении; числовые — в решении арифметических задач). Наличие таких хорошо усвоенных внутренних кодов, составляющих операционную систему «умственного действия», является основой выполнения мыслительных операций и становится у взрослого субъекта, хорошо овладевшего этими кодами, прочной основой операционной фазы мышления». Саме

використання кодів приводить суб'єкта до фази розумового акту, пов'язаного з визначенням завдання і знаходженням відповіді на поставлене питання.

Подальші дослідження, проведені в 50–60-х роках ХХ ст. П. Анохіним [1], К. Прібрамом [16], Ю. Урманцевим [19], надали можливість виявити, що за етапом знаходження відповіді іде ще один етап — етап звірення отриманих результатів з початковими умовами завдання. Якщо отримані результати узгоджуються з початковими умовами завдання, розумовий акт припиняється. Якщо отримані результати не відповідають початковим умовам, пошуки потрібної стратегії починають знову і процес мислення продовжується доти поки не буде знайдене адекватне рішення, що узгоджується з первинними умовами. Таким чином, в процес мислення вводиться зворотній зв'язок.

Доповнена зворотнім зв'язком модель процесу мислення змінює свій лінійний характер на круговий. Процес мислення може закінчуватися на першому круговому етапі при порівнянні отриманих результатів з початковими даними. Якщо результати є незадовільними, може прийматись рішення на новому розумовому рівні, з подальшим продовженням процесу мислення.

На нашу думку, така модель процесу мислення, що включає елемент зворотного зв'язку і забезпечує можливість обміну інформацією як у внутрішньому, так і між внутрішнім та зовнішнім світом суб'єкта, сприяла формуванню системного підходу в психології і розвитку інформаційного системного мислення.

В цілому проведене теоретичне дослідження свідчить про формування різних поглядів на процес мислення, його сутність та особливості.

Висновки

1. Впродовж ХІХ–ХХ ст., по мірі розвитку психології як науки, теорія мислення як психологічна категорія зазнавала постійних змін. При цьому всі подальші зміни поставали з попередніх уявлень про мислення в межах різних шкіл, що забезпечило розвиток теорії мислення.

2. Мислення завжди було і до цих пір залишається предметом вивчення різноманітних наук, галузей та дисциплін: метафізики, гносеології і логіки, педагогіки, лінгвістики, філософії, фізіології, нейрофізіології, когнітивної психології, кібернетики.

3. Впродовж майже всього ХІХ ст. наукові уявлення про мислення розвивалися під впливом формальної логіки і на основі суб'єктивно-емпіричної асоціативної психології.

4. На протязі ХХ ст. в теорію мислення поступово вводяться поняття аналізу, синтезу, абстракції, узагальнення, що дало можливість розглядати мислення як безперервний живий процес.

5. Мислення пов'язується мовленням та словом, що дає змогу говорити про розвиток внутрішнього мислення через мовлення і слово, але і про можливість здійснення процесу обміну інформацією між суб'єктом і зовнішнім середовищем.

6. Внутрішнє мислення і зовнішні дії можна розглядати як системне утворення, оскільки ці функції взаємопов'язані між собою через працю.

7. В процес мислення закладається поняття мети, завдання і зворотний зв'язок, що дає можливість, використовуючи подібну модель, свідомо управляти процесом мислення на рівні окремого індивіда.

8. Возможность здійснення в процесі мислення інформаційного обміну і наявність зворотного зв'язку стають передумовою формування інформаційного системного мислення.

Актуальним є подальше продовження досліджень щодо розвитку та формування інформаційного системного мислення в процесі підготовки фахівців з менеджменту під впливом професійного навчання.

Література

1. Анохин П. К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем // Принципы системы организации функции. — М., 1973. — С. 5–61.
2. Большой психологический словарь / Сост. и общ. ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. — 672 с.
3. Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование. — М.: Мысль, 1979. — 230 с.
4. Выготский Л. С. Психология. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. — 1008 с.
5. Гурова Л. Л. Осознаваемость мыслительных операций при решении пространственных задач. — М.: Просвещение, 1986. — 324 с.
6. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении. — М.: Педагогика, 1972. — 424 с.
7. Джеймс У. Психология: Перев. с англ. — М.: Педагогика, 1991. — 368 с.
8. Ерицян М. С. Психологические особенности дедуктивно умозаключающего мышления детей школьного возраста. — Ереван: Луйс, 1975. — 160 с.
9. Кюльпе О. Современная психология мышления // Новые идеи в философии: Сб. ст. — СПб., 1914. — Вып. 16.
10. Леонтьев А. Н. Мышление: Философская энциклопедия. — М.: Просвещение, 1964. — 324 с.
11. Леонтьев А. Н. Опыт экспериментального исследования мышления. — М.: Просвещение, 1954. — 324 с.
12. Лурия А. Л. Основы нейропсихологии. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. — 234 с.
13. Пиаже Ж. Избранные психологические труды: Пер. с англ. и фр. / Вступ. ст. В. А. Лекторского, В. Н. Садовского, Э. Г. Юдина. — М.: Междунар. пед. акад., 1994. — 680 с.
14. Поддьяков Н. Н. Мышление дошкольника. — М.: Педагогика, 1977. — 160 с.
15. Пономарев Я. А. Психология творчества. — М.: Наука, 1976. — 303 с.
16. Прибрам К. Языки мозга. — М.: Наука, 1975. — 324 с.
17. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2003. — 720 с.
18. Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий. — М.: Наука, 1961. — 536 с.
19. Урманцев Ю. Эволюционика или общая теория развития систем природы, общества и мышления. — Пушкино, 1988. — 234 с.
20. Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Ю. П. Гиппенрейтер, В. В. Петухова. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. — 400 с.

Н. І. Навоева, директор

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Первомайский институт

АНАЛИЗ ВЗГЛЯДОВ НА СУЩНОСТЬ ПРОЦЕССА МЫШЛЕНИЯ КАК ВЫСШЕЙ ПСИХИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ ЧЕЛОВЕКА

Резюме

В данной статье автор показывает, как на протяжении XIX–XX ст., по мере развития психологии как науки, процесс мышления как психологическая категория испытывал постоянные изменения. В течение XX ст. в теорию мышления постепенно вводятся понятия анализа, синтеза, абстракции, обобщения, что дало возможность рассматривать мышление как непрерывный процесс. Мышление и внешние действия являются системным образованием. Возможность осуществления в процессе мышления информа-

ционного обмена и наличие обратной связи становятся предпосылкой формирования информационного системного мышления.

Ключевые слова: мышление, речь, информационный обмен, информационное системное мышление.

N. I. Navoeva, Director

Odessa's National University by name of I. I. Mechnikov,

Pervomajsk's institute

THE ANALYSIS OF THE GLANCES TO THE PROCESSES OF THE THOUGHT AS HIGHEST MANTEL'S FUNCTION OF THE HUMAN

Summary

In this article the author shows as in during XIX-XX century with development of psychology as of the science process of the thought as the psychological category experiences the constant of change. The possibility to realize in the process of the thought to information exchange and the presence the reverse of connection its become to the precondition of the form of the information system's of the thought.

Key words: the thought, speech, the information exchange, information system's of the thought.